

بررسی فقهی مالکیت مردم
بر ثروت‌های عمومی

سید محمد رضا فیاضی

تهران

۱۳۹۲

www.kotab.ir

۲۳ الهیات (فقه و مبانی حقوق اسلامی)

سرشناسه: فیاضی، سیدمحمدرضا، ۱۳۴۱ -

عنوان و نام پدیدآور: بررسی فقهی مالکیت مردم بر ثروت‌های عمومی / سید محمدرضا فیاضی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز

تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: دوازده، ۲۱۹ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۶۸۶. الهیات (فقه و مبانی حقوق اسلامی)؛ ۲۳.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۰-۸۸۱-۸ ۶۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mohammad Reza Fayyazi. Fiqh Evaluation of Peoples.

Ownership on Public Wealth.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۱۳-۲۱۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: منابع طبیعی - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع: انقال

موضوع: مالکیت (فقه)

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه

علوم انسانی.

شناسه افزوده: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)

رده‌بندی کنگره: ۳۹۲ ۴ ب ۹ ف / ۱۵۵ / ۲۳۰ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۳۷۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۳۹۹۷۸

بررسی فقهی مالکیت مردم بر ثروت‌های عمومی

سید محمدرضا فیاضی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و

مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۲

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه

قیمت: ۶۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز

به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران یا مؤلف، نشر یا
پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبروی پمپ گاز، کد پستی: ۱۴۶۳۶،

تلفن: ۴۴۲۴۶۲۵۰، نامبر: ۴۴۲۴۸۷۷۷. info@samt.ac.ir

نشانی: قم: میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، تلفن: ۰۳-۰۲۵۲۷۸۲۲۳، نامبر: ۰۲۵۳۷۷۳۰۵۸۸.

www.markazfeghi.ir

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاهها به متون درسی، به ویژه در رشته‌های علوم انسانی، و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاد می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاهها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود تا افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و مرکز فقهی ائمه اطهار، اولین کار مشترک خود را با انتشار کتاب بررسی فقهی مالکیت مردم بر ثروت‌های عمومی به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند. این کتاب برای دانشجویان رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع کمک‌درسی «فقه مدنی» تدوین شده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه معاونت پژوهش
۳	مقدمه
۵	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۵	مبحث اول: کلیات
۸	پیشینه تحقیق
۸	اهمیت و ضرورت تحقیق
۹	ویژگیهای تحقیق
۹	مبحث دوم: مفاهیم اساسی تحقیق
۹	مالکیت
۹	انواع مالکیت
۱۰	منشأ مالکیت
۱۱	انواع مالکیت اعتباری
۱۲	۱. مالکیت خصوصی
۱۲	اسباب مالکیت خصوصی
۱۴	۲. مالکیت دولتی
۱۴	۳. مالکیت عمومی
۱۵	مال
۱۶	انواع مال
۱۶	۱. تقسیم مال به عین، منفعت و حق
۱۷	۲. تقسیم مال به مال عینی و مال اعتباری
۱۸	۳. انواع مال به اعتبار آن

۷۳	۸ اموال (میراث) افراد بی‌وارث (میراث من لا وارث له)
۷۵	۹. صفایای غنائم
۷۷	۱۰. غنائم جنگهای بدون اذن امام
۷۹	۱۱. ساحل دریاها (سیف البحار)
۷۹	۱۲. دریاها و اقیانوسها
۸۱	۱۳. زمین سه سال معطل مانده
۸۳	۱۴. معادن
۸۳	احکام انفال
۸۵	مبحث سوم: سایر اموال امام
۸۵	نصف مقدار خمس
۸۶	جزیه و خراج
۸۸	جزیه در قرآن
۸۸	جزیه در روایات
۸۹	تعیین حد جزیه
۹۱	مبحث چهارم: احکام اموال امام
۹۱	متولی اموال امام
۹۴	چگونگی حلال بودن اموال امام برای مردم در زمان غیبت
۹۷	نظر فقیهان
۹۷	نظر اول: حلال نبودن اموال امام برای مردم
۹۸	نظر دوم: حلال بودن تمام انفال برای شیعیان در عصر غیبت
۹۸	نظر سوم: حلال بودن تمام انفال برای مسلمانان در عصر غیبت
۹۹	نظر چهارم: حلال بودن تمام انفال در عصر غیبت برای همه کسانی که آنها را ...
۱۰۱	نظر پنجم: حلال بودن انفال و خمس در عصر غیبت برای شیعیان در ...
۱۰۲	نظر ششم: حلال بودن انفال و خمس در عصر غیبت در حد ازدواج، مسکن و ...
۱۰۲	نظر هفتم: حلال بودن انفال و خمس در عصر غیبت برای همگان در ازدواج
۱۰۲	نقد نظریه‌ها
۱۰۵	فصل پنجم: مردم و اموال عمومی
۱۰۵	مبحث اول: اموال عمومی
۱۰۷	موارد و مصادیق اموال عمومی
۱۰۸	فرق اموال عمومی و دیگر اموال

۱۰۸	الف) فرق اموال عمومی و اموال دولتی
۱۰۸	ب) فرق اموال عمومی با اموال مجهول‌المالک
۱۰۹	مبحث دوم: احکام اموال عمومی
۱۱۲	فصل ششم: مردم و آبها
۱۱۲	مبحث اول: آب
۱۱۲	آب در روایات
۱۱۴	اقسام آب
۱۱۴	مبحث دوم: آبهای حایز شده
۱۱۵	احکام آبهای حایز شده
۱۱۶	مبحث سوم: آبهای مباح
۱۱۷	اقسام آبهای مباح
۱۱۷	احکام آبهای مباح
۱۲۱	مبحث چهارم: آب چاهها
۱۲۲	احکام قسم اول چاهها
۱۲۳	احکام قسم دوم چاهها
۱۲۴	احکام قسم سوم چاهها
۱۲۴	احکام آب چاهها
۱۲۴	الف) احکام آب قسم اول و دوم چاهها
۱۲۶	ب) احکام آب قسم سوم چاهها
۱۲۸	نظریه
۱۲۹	مبحث پنجم: حریم چاه
۱۳۰	مقدار حریم چاهها
۱۳۲	حریم چاه در روایات
۱۳۶	فصل هفتم: مردم و زمینها
۱۳۶	مبحث اول: اقسام زمین
۱۳۷	مبحث دوم: زمینهای موات
۱۳۷	فرق زمینهای موات و خراب
۱۳۹	احکام زمینهای موات

۱۳۹	ملکیت
۱۴۲	احیا و تحجیر زمینهای موات
۱۴۳	آثار مترتب بر احیای زمینهای موات
۱۴۳	۱. احیای زمین موجب مالکیت
۱۴۴	۲. احیای زمین موجب حق اولویت
۱۴۸	۳. اولویت در عصر غیبت
۱۴۹	آثار احیای غیر مسلمانان
۱۴۹	پرداخت خراج
۱۵۰	زمینهایی که در ابتدا موات بوده و بعد آباد شده‌اند
۱۵۱	مبحث سوم: زمینهای موات بالعرض
۱۵۲	مبحث چهارم: زمینهایی که از ابتدا آباد بوده‌اند
۱۵۵	مبحث پنجم: زمینهای مفتوحه عنوه
۱۵۶	زمینهای مفتوحه عنوه در روایات
۱۶۱	احکام زمینهای مفتوحه عنوه
۱۶۳	مبحث ششم: زمینهایی که با صلح از کافران گرفته شده‌اند
۱۶۵	مبحث هفتم: زمینهایی که صاحبانشان با اختیار خود اسلام آوردند
۱۶۷	مبحث هشتم: زمینهایی که صاحبانشان از آنها کوچ کرده‌اند
۱۶۹	فصل هشتم: مردم و معادن
۱۶۹	مبحث اول: معادن
۱۷۰	معادن در روایات
۱۷۱	اقسام معادن
۱۷۱	الف) معادن ظاهر
۱۷۱	ب) معادن باطنی
۱۷۳	مبحث دوم: احکام معادن
۱۷۳	مالکیت معادن قبل از احیا
۱۷۳	۱. همه اقسام معادن از انفال‌اند
۱۷۵	۲. تمام معادن از مشترکات‌اند
۱۷۸	۳. احکام معادنی که از مشترکات‌اند
۱۸۰	۴. «معادن ظاهر» از مباحات و «معادن باطنی» از انفال‌اند

۱۸۲	معادن باطنی ظاهر و معادن باطنی پنهان
۱۸۳	ملکیت معادن باطنی پنهان
۱۸۶	واگذاری معادن
۱۸۷	کیفیت مالکیت معادن بعد از احیا
۱۸۸	نتیجه
۱۸۹	فصل نهم: مسائل مستحدثه
۱۸۹	مبحث اول: اموال عمومی و مشترکات
۱۸۹	معیار استفاده مردم از اموال عمومی و مشترکات
۱۹۰	الف) اموال عمومی
۱۹۱	ب) مباحات
۱۹۲	ج) مشترکات
۱۹۳	فروش و انتقال سهم افراد از اموال و ثروتهای عمومی
۱۹۳	جواز تصرف مردم در ثروتهای عمومی
۱۹۴	مالکیت نسلهای آینده نسبت به اموال عمومی
۱۹۴	اداره کشور از فروش ثروتهای عمومی
۱۹۶	جبران خسارتهای وارد به ثروتهای عمومی
۱۹۶	مالکیت آثار علمی و فرهنگی
۱۹۷	مبحث دوم: آبها
۱۹۷	آبهای بین المللی
۱۹۸	پیشگیری از جریان رودهای بزرگ
۱۹۹	مبحث سوم: مالکیت غیر مسلمانان
۲۰۰	گفتار اول: مالکیت کافر نسبت به اموال شخصی و فردی
۲۰۱	ادله صحت و احترام مالکیت در اموال شخصی و فردی
۲۰۱	الف) صحت وصیت مسلمان برای کافر و صحت وقف بر کافر
۲۰۱	ب) صحت معامله خرید و فروش با کافران
۲۰۲	ج) سیره معصومین (ع)
۲۰۲	د) استثنای موارد خاصی از ملکیت کافران
۲۰۳	ه) عدم جواز و صحت غنیمت از کافر غیر حربی
۲۰۳	گفتار دوم: مالکیت کافر بر اموال عمومی، زمینهای موات، مباحات و ...

۲۰۴	الف) عدم اشتراط اسلام در حصول ملکیت در مباحات
۲۰۴	۱. اطلاق روایات
۲۰۴	۲. عموم و اطلاق قاعده حیات
۲۰۵	ب) عدم اشتراط اسلام احیاکننده در حصول ملکیت انفال و زمینهای موات
۲۰۵	قول اول: عدم ملکیت کافر
۲۰۸	قول دوم: مالک شدن کافر با اذن امام
۲۱۰	قول سوم: اختصاص نزاع در ملکیت کافر در زمان حضور امام (ع)
۲۱۱	تصریح فقیهان به مالکیت غیر مسلمانان
۲۱۳	منابع

www.ketab.ir

مقدمه معاونت پژوهش

اندیشه اسلامی اندیشه‌ای متعالی و چندسویه‌نگر است که در آن هم به امور فردی توجه شده و هم به امور اجتماعی. آموزه‌های دینی مطرح شده در تراث ارزشمند اسلامی، چه در سیره نبی گرامی اسلام (ص) و چه در مکتب اهل بیت (ع)، هم ناظر به مسائل فردی است و هم مربوط به جامعه اسلامی. بر همین اساس فقیهان و فقه‌پژوهان مسلمان در هر زمان در پی آن بوده‌اند که با جهد و اجتهاد خویش پاسخهای دین را در باب مسائل نوپیدا و نیازهای فردی و اجتماعی مردمان استنباط نمایند. هر چند راههای نرفته همواره روندگانی اندک داشته است، لیکن ثمره تلاش این روندگان علاوه بر گره‌گشایی از مسائل مستحدثه، بیانگر پویایی اجتهاد دینی و توانایی آن در پاسخ‌گویی به نیازهای متنوع و متغیر جوامع بوده است. یکی از موضوعات مطرح در عصر حاضر، مسئله مالکیت مردم بر ثروتهای عمومی از قبیل معادن، آبها و زمینهای موات است. از دیدگاه اسلام هر چند خداوند مالک همه چیز است، ولی اصل مالکیت انسانها نیز پذیرفته شده و درباره آن در متون فقهی و روایی ما بحثهای فراوان در گرفته است؛ ولی این بحثها بیشتر ناظر به امور فردی و شخصی بوده و درباره مالکیت بر ثروتهای عمومی و وظایف دولت اسلامی کار چندانی انجام نشده است. اهمیت و محدودیت منابع و پیشرفت ابزارهای گوناگون در زمان ما باعث شده که این موضوع نسبت به گذشته از ضرورت بیشتری برخوردار شود. عدول از سیاست حمایت از مالکیت‌های خصوصی و ملی اعلام شدن برخی از این ثروتها و در ادامه تمایل به خصوصی‌سازی و بهره‌گیری از سرمایه‌ها و مشارکتهای مردمی از جمله مسائلی است که لزوم درنگ و مطالعه دقیق در این موضوع را دو چندان می‌کند.

مرکز فقهی ائمه اطهار (ع) در راستای رسالت بنیادین خود، که پژوهش فقهی درباره مسائل نوپیدا یا موضوعاتی است که کمتر درباره آنها تحقیق شده، اثر حاضر را که به

بررسی موضوع مهم «مالکیت مردم بر ثروتهای عمومی» پرداخته به محضر مخاطبان فرهیخته تقدیم می‌کند. پژوهشگر ارجمند این تحقیق، حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای سیدمحمد رضا فیاضی که خود از دانش‌آموختگان و محققان موفق این مرکزند، تلاش کرده‌اند برای تبیین هر چه بهتر موضوع، مباحث مرتبط را نیز مد نظر قرار دهند. هم از این روست که مفهوم‌شناسی، اهمیت و انواع مالکیت، عوامل ایجاد مالکیت، مردم و مشترکات عمومی، انفال، مالکیت بر اموری چون معادن یا آبهای عمومی و بین‌المللی، مسئله مالکیت کفار و موضوعاتی از این قبیل را به طور گسترده بررسی و تحلیل کرده‌اند و کوشیده‌اند با بهره‌گیری از روشهای علمی و مراجعه به منابع فقهی و غیر فقهی، سویه‌های متنوع و مختلف بحث را کلاویده و دیدگاههای اسلامی را تبیین کنند.

اینکه که پژوهش حاضر به سامان رسیده است، معاونت پژوهش مرکز فقهی ائمه اطهار (ع) ضمن عرض سپاس به درگاه خداوند، و درود به روان پاک مؤسس مرکز، مرجع فقید مرحوم آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی (ره)، از نویسنده گرامی و همه کسانی که به سهم خویش یاری‌رسان این خدمت علمی بوده‌اند، قدردانی می‌کند. همچنین ضمن تشکر و سپاس از حضرت آیت‌الله محمدجواد فاضل لنکرانی، رئیس محترم مرکز، و حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر احمد احمدی، رئیس محترم سازمان «سمت»، و آقای دکتر محمدنقی نظرپور، ارزیاب ارجمند طرح، بابت همراهی و همکاری آنان در انجام و انتشار این اثر، آن را به محضر اندیشوران حوزه و دانشگاه تقدیم می‌کند، با امید به اینکه این تلاش اندک، مورد رضایت حضرت بقیةالله الاعظم (عج) قرار گیرد و موجب غنای هر چه بیشتر ادبیات فقهی و معرفی هر چه بهتر میراث ارزشمند اسلامی شود.

دکتر محمد مهدی مقدادی

معاون پژوهش مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)

زمستان ۱۳۹۰

مقدمه

بحث از اموال عمومی، مباحات، مشترکات، انفال، بیت‌المال و نحوه تعلق حق مردم به چنین اموالی همواره در احادیث و کتابهای فقهی مطرح بوده و از دیرباز بخش مهمی از کتابهای فقهی را به خود اختصاص داده است، اما هنوز جای بحث از بسیاری از مسائل خالی است؛ مثلاً درباره احیای زمینهای بایر (موات) با ماشین آلات بسیار پیشرفته - که یک نفر را قادر می‌سازد با استفاده از آنها در اندک زمانی مساحت زیادی از زمینهای موات را آباد کند - کمتر بحث شده است. شاید نخستین بار این مسئله از سوی آیت‌الله شهید سید محمدباقر صدر (ره) مطرح شد یا درباره انتقال منابع عظیم آب از منطقه‌ای بسیار دور دست به منطقه دیگر و آثار آن، مانند خشک شدن چاهها و قناتهای قدیمی و ایجاد محدودیت در منابع آبی کشاورزان - با اینکه یکی از مسائل مورد ابتلاست - کمتر کنکاش شده است.

همچنین پژوهش در حوزه ثروتهای عمومی، مباحات، مشترکات و برخی موضوعات بسیار مورد ابتلا به اندازه نیاز نبوده است. در این نوشتار سعی شده است به برخی از این مباحث پرداخته شود. عنوان این نوشتار «بررسی فقهی مالکیت مردم بر ثروتهای عمومی» است؛ اما مراد از ثروتهای عمومی در این تحقیق، اموال عمومی مصطلح در فقه، یعنی اموالی که در مقابل مشترکات و مباحات و اموال امام و دولت از آنها بحث می‌شود، نیست؛ بلکه مراد همه اموالی است که به نحوی به عموم مردم و جامعه تعلق دارد و اموال عمومی، مشترکات، مباحات و... را شامل می‌شود؛ به عبارت دیگر، اموالی که ملک شخصی و اختصاصی کسی نیست.

در این تحقیق، نگارنده از نرم‌افزارهای فقه شیعه و اهل سنت بهره جسته، اما متأسفانه کمتر به مطالب قابل توجه دست یافته است؛ زیرا غالباً فقیهانی که به این مباحث پرداخته‌اند به طرح مسائل به صورت کلی اکتفا کرده‌اند. شاید دلیل این رویکرد، آن بوده که این

مباحث در گذشته مورد نیاز نبوده است. از سویی، کم بودن اطلاعات درباره موضوعات مورد نیاز این پژوهش، ضرورت تحقیق را بیشتر و انجام آن را مشکل‌تر ساخته است. در اینجا لازم است از آیت‌الله محمدجواد فاضل لنکرانی، رئیس محترم مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، دکتر محمد مهدی مقصدی، معاون پژوهش، حجت‌الاسلام سید رسول جعفری، مدیر گروه فقه قضا، و همه بزرگوارانی که نویسنده را در این پژوهش یاری کرده‌اند تشکر کنم و خالصانه‌ترین درودهای خود را نثار روح والای حضرت آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی (ره)، مؤسس مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، نمایم که با روشن‌بینی بی‌نظیر خود در تأسیس این مرکز، زمینه ژرف‌اندیشی، پژوهش و نظریه‌پردازی در مسائل فقهی را برای جهان اسلام فراهم کردند. از خدای بزرگ برای ایشان علو درجات را خواهانم.

قم، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)
سید محمدرضا فیاضی